

Kapica, Zdzisław

Wisła jako granica naturalna pomiędzy powiatem gostynińskim a częścią starego Mazowsza Płockiego

Notatki Płockie 14/3-52, 33-43

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wisła jako granica naturalna pomiędzy powiatem gostyńskim a częścią starego Mazowsza Płockiego

Szereg luźnych informacji z zakresu antropologii i archeologii świadczy o możliwości istnienia naturalnej granicy migracyjnej wzdłuż rzeki Wisły. Za taką hipotezą przemawiają, w pierwszym rzędzie, dane antropologiczne z prac I. Michalskiego (1949), M. Beckera (1966) i Z. Kapicy (1967). Spostrzeżenia oparte o mapy struktur antropologicznych z pracy I. Michalskiego (1949) zostaną przedstawione szerzej na dalszych stronach niniejszego studium. Rozprawa M. Beckera (1966) wskazała na istniejące miejsce urodzeń rodziców osób badanych serią radziwską charakteryzuje: przewaga ludności miejscowej, mniejszy zasięg migracyjny oraz większe oddziaływanie z terenu powiatu gostyńskiego. Sygnalizowałem również, iż należy się spodziewać wykrycia naturalnej granicy migracyjnej, uwarunkowanej przepływającą przez te tereny Wisłą.

Informacje archeologiczne (J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski — 1965) ujmujące region Starego Mazowsza Płockiego są niestety bardzo skąpe. Można powiedzieć ogólnie, że w okresie neolitu występowały tu wyłącznie wpływy kultury pucharów lejkowatych (3500—2500 p. n. e.) oraz kultury amfor kulistych i ceramiki sznurowej (2500—1700 p. n. e.), przyczym oddziaływania ostatnich z nich sięgają aż po pierwszy okres epoki brązu (1700—1450 p. n. e.). W drugim okresie epoki brązu (1450—1200 p. n. e.) Stare Mazowsze Płockie znajdowało się w strefie zasięgu kultury trzcinieckiej. Należy zwrócić uwagę, że region ten od młodszej epoki kamienia (neolitu) znajdował się pod wpływem szeroko pojętych kultur bałtyjskich. Prawdopodobnie w III okresie epoki brązu (1200—1000 p. n. e.) docierały tu oddziaływania pobliskiej grupy kujawsko-chelmińskiej kultury lużyckiej. Według poglądu J. Kostrzewskiego (1939, 1949, 1965, por. również K. Jażdżewski 1948—49) teren Mazowsza został skolonizowany dopiero przez ludność grupy środkowopolskiej kultury lużyckiej

w IV okresie epoki brązu (1000—800 p. n. e.). W końcu tej epoki lub w początkach epoki żelaza nowoprzybyła ludność ulega asymilacji z dawnymi mieszkańcami tych ziem. Niestety nie pełnie poznana dotąd prehistoria regionu Mazowsza Płockiego nie zezwała na dokładne prześledzenie wszystkich wpływów kulturowych. Można jedynie sądzić, że w okresie lateńskim (epoka żelaza, 400—0 n. e.) występuje tu ześrodkowanie wpływów kultur: wschodniopomorskiej, grobów kloszowych i wenedzkiej (grupa przeworska). Ostatnia z nich sięga aż wgląd okresu rzymskiego (0—375 n. e.). Znacznie pełniej poznane są pradzieje tego terenu w okresie wczesnośredniowiecznym (500—1250 n. e.).

Pochodzenie samej nazwy Mazowsze nie jest w pełni wyjaśnione, po raz pierwszy występuje dopiero w roku 1064. Teren Mazowsza Płockiego położony jest na mało urodzajnych ziemiach. Prawdopodobnie początkowe fazy osadnicze skupiały się wzdłuż dolin rzecznych. Pierwotne zaś siedziby grupowały się na prawym brzegu Wisły.

Badania archeologiczne dostarczyły dotąd znikomą ilość materiałów kostnych, które mogłyby posłużyć do rozważań etnogenetycznych nad dawną ludnością Starego Mazowsza Płockiego. Dotychczasowe zaś materiały pochodzą z przypadkowych badań amatorskich z końca wieku XIX. Dokumentacja naukowa prac wykopaliskowych jest niepełna. Podobnie przedstawiają się zawarte w nich informacje antropologiczne, ujmują one tylko nieliczne cechy metryczne i opisowe (St. Lencewicz — 1912; A. Maciesza — 1933; L. Rutkowski — 1901; 1907 a—d, 1911 a—b, 1914; F. Tarczyński — 1900—1901), z tych też powodów nie mogą być przydatne do szczegółowych badań etnogenetycznych. Warto zwrócić uwagę, iż publikacje przytoczone uprzednio dotyczą przede wszystkim prawobrzeżnego Mazowsza Płockiego z okresu wczesnośredniowiecznego. Z terenu zaś powiatu gostyńskiego znane jest mi dotąd tylko jedno cmentarzysko datowane na okres rzymski z Korzenia, o kremacyjnym obrządku grzebalnym (A. Wierciński 1968).

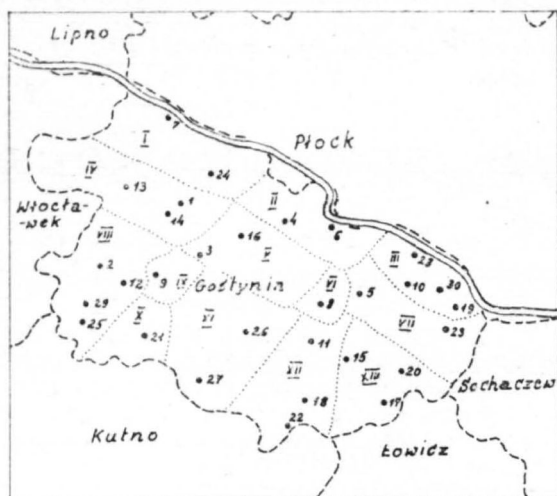
Do przyszłości należą więc studia nad problemem etnogenezy ludności okresów prehistorycznych. Znaczna liczba stanowisk wczesnohi-

starych badanych na przełomie wieku XIX—XX może sugerować, iż nie zostały one przebadane całkowicie i być może warto by podjąć ponownie prace wykopaliskowe. Nie sądzę bowiem, że wydobyte dawniej materiały są dostępne obecnie do przeprowadzenia właściwych prac dokumentacyjnych i naukowych.

Prócz danych antropologicznych i archeologicznych niezmiernie ciekawe są informacje historyczne. Wisła była już bowiem znana przez starożytnych pisarzy rzymskich i greckich. Prawdopodobnie pierwszą wiadomość można przypisać Agryppie (Marcus Vispianus Agrippa, ur. ok. r. 63 — zm. w r. 12 p.n.e.), według którego Wisła oddzielała Germanię od Dacji. Znacznie większą rolę przypisywał Wiśle Mela (Pomponius Mela, I w.p.n.e.), gdyż dopatrywał się granicy pomiędzy Sarmacją a Azją. Wzmiankę o Wiśle przekazał również Pliniusz Starszy (Cajus Plinius Secundus, ur. w r. 23 — zm. w r. 79 n. e.) i Ptolemeusz Klaudiusz (Claudius Ptolemeus ur. ok. r. 100 — zm. ok. r. 168 n.e.). Ostatni z nich dopatrywał się w Wiśle rzeki oddzielającej Germanię od Sarmacji. Interpretacja tych problemów jest szeroko omówiona przez H. Łowmiańskiego (1963, t. I). Dla krótkiego wyjaśnienia w tym miejscu można dodać, że uznaniu koncepcji starożytnych pisarzy za słuszne przeczą materiały archeologiczne, na podstawie których trudno jest doszukiwać się silnych wpływów germańskich na lewobrzeżnej części Wisły (por. por.: J. Kostrzewski — 1939, 1949; J. Kostrzewski, W. Chmielewski i K. Jażdżewski — 1965 oraz K. Jażdżewski 1948—49). Odnośnie koncepcji Agryppy (lokalizującej na prawym brzegu Wisły Dację) można mieć następujące zastrzeżenia: starożytna prowincja rzymska — Dacja — była położona między rzekami Cisą na zachodzie a Alutą (Olt) na wschodzie, północną zaś granicą stanowiły Karpaty — południową Dunaj. Umiejscowienie zaś, przez Melę, Sarmacji na lewym brzegu Wisły jest również nie do przyjęcia. Ten koczowniczy lud pochodzenia irańskiego zamieszkiwał obszary między Donem a dolną Wołgą (Herodot, IV). Podobnie przedstawia się również problem lokalizacji Sarmacji na prawym brzegu Wisły (Ptolemeusz), ekspansja ich w kierunku zachodnim obejmowała głównie tereny naddunajskie, skąd zostali wyparci pod naciskiem oddziaływań Słowian, Gotów i Hunów (I—IV w. n. e.). Pogląd zaś Meli, iż Wisła jest rzeką graniczną pomiędzy Azją i Europą można uznać za pierwszą próbę podziału Eurazji, współcześnie np. granicą umowną jest m. in. przedgórze gór Ural.

Podstawę niniejszego studium stanowią materiały zebrane przez Ekspedycję Katedry Antropologii Uniwersytetu Łódzkiego zorganizowaną dzięki inicjatywie Towarzystwa Naukowego Płockiego, w latach 1956—1960. Obejmuje ono wyłącznie ludność zbadaną na terenie powiatu gostynińskiego. Wykaz miejscowości, w których prowadzone były badania oraz ustalony przeze mnie podział terytorialny (przy

uwzględnieniu granic naturalnych) przedstawia rycina 1.

Rycina 1. Mapa sytuacyjna powiatu gostynińskiego z wykazem zasięgu grup terytorialnych oraz miejscowości, w których prowadzone były badania antropologiczne (rys. M. Michalski).

A) Grupy terytorialne:

I — Duninów,	VIII — Białotarsk,
II — Dobrzyków,	IX — m. Gostynin,
III — Wiądzemin,	X — Sierakówek,
IV — Lucień,	XI — Szczawin,
V — Łack,	XII — Pacyna,
VI — m. Gabin,	XIII — Sanniki,
VII — Czermno,	

B) Wykaz miejscowości, w których prowadzone były badania:

1 — Białe,	17 — Osmolin,
2 — Białotarsk,	18 — Pacyna,
3 — Bolesławów,	19 — Piotrkówek,
4 — Ciechomicze,	20 — Sanniki,
5 — Czermno,	21 — Sierakówek,
6 — Dobrzyków,	22 — Skrzyszewy,
7 — Duninów Nowy,	23 — Słubice,
8 — Gabin,	24 — Soczewka,
9 — Gostynin,	25 — Sokołów,
10 — Juliszew,	26 — Szczawin Kościelny,
11 — Kamień Nowy,	27 — Trębki,
12 — Kozice,	28 — Wiądzemin Polski,
13 — Lipianki,	29 — Zaborów,
14 — Lucień,	30 — Zyczk Poduchowny,
15 — Lwówek,	
16 — Łack,	

Ogółem na terenie powiatu gostynińskiego zbadano pod względem antropologicznym 1739 osób (powyżej 15 roku życia), co stanowi około 4% ludności dorosłej (podstawa wyliczeń — Rocznik Statystyczny 1962, tab. X ze s. 26 oraz tab. 4 ze s. 14). Śmiało można więc stwierdzić, że zebrane materiały stanowią dostateczną próbę ludności do dalszych badań analitycznych.

W tabeli 1 zamieszczam dane ilościowe z uwzględnieniem pochodzenia badanych osób. Najmniejsze odsetki ludności autochtonicznej przypadają na następujące grupy terytorialne: Duninów, Wiądzemin, Białotarsk, Gostynin,

Tabela 1 Ludność zbadana na terenie powiatu gostynińskiego z uwzględnieniem pochodzenia
(wg miejsc urodzeń)

Pochodzenie	Grupy terytorialne		I		II		III		IV		V		VI	
	Ogółem		Duninów N.		Dobrzyków		Wiączemin		Lucień		Łąck		Gąbin	
1. Ogółem zbadano	1739		92		157		114		185		101		182	
2. Pow. gostyniński	1504 — 86,5		73 — 79,3		133 — 87,9		95 — 83,3		175 — 94,5		90 — 89,1		164 — 90,1	
3. Pow. płocki	39 — 2,2		5 — 5,4		6 — 3,8		6 — 5,3		1 — 0,5		—		5 — 2,7	
4. Pow. płoński	3 — 0,2		—		—		—		—		1 — 1,0		1 — 0,5	
5. Pow. sierpecki	6 — 0,4		1 — 1,1		1 — 0,6		1 — 0,9		—		1 — 1,0		—	
6. Pow. lipnowski	2 — 0,1		2 — 2,2		—		—		—		—		—	
7. Pow. sochaczewski	15 — 0,9		—		—		7 — 6,1		—		—		—	
8. Pow. łowicki	12 — 0,7		—		—		—		—		—		—	
9. Pow. kutnowski	31 — 1,8		—		—		—		2 — 1,1		3 — 3,0		2 — 2,1	
10. Pow. włocławski	17 — 1,0		2 — 2,2		1 — 0,6		—		3 — 1,6		1 — 1,0		—	
11. Woj. warszawskie	30 — 1,7		4 — 4,3		3 — 1,9		2 — 1,8		1 — 0,5		—		4 — 2,2	
12. Woj. łódzkie	14 — 0,8		—		1 — 0,6		—		—		2 — 2,0		1 — 0,5	
13. Woj. poznańskie	15 — 0,9		—		—		—		—		2 — 2,0		1 — 0,5	
14. Woj. woj. wschodnie: Białystok, Lublin	16 — 0,9		3 — 3,3		3 — 1,9		—		1 — 0,5		—		3 — 1,6	
15. Woj. woj. południowe: Kielce, Kraków, Rzeszów	18 — 1,0		1 — 1,1		2 — 1,3		1 — 0,9		2 — 1,1		—		—	
16. Urodzenia zagranicą	17 — 1,0		1 — 1,1		2 — 1,3		2 — 1,8		—		1 — 1,0		1 — 0,5	
17. Ogółem poza terenem pow. gostynińskiego	235 — 13,5		19 — 20,7		19 — 12,1		19 — 16,7		10 — 5,4		11 — 10,9		18 — 9,9	
18. Ogółem pow. położone po prawej stronie Wisły	50 — 2,9		8 — 8,7		7 — 4,5		7 — 6,1		1 — 0,5		2 — 2,0		6 — 3,3	
19. Ogółem powiaty położone po lewej str. Wisły	75 — 4,3		2 — 2,2		1 — 0,6		7 — 6,1		5 — 2,7		4 — 4,0		2 — 1,1	

Pochodzenie	Grupy terytorialne		VII		VIII		IX		X		XI		XII		XIII	
	Czerarno		Białotarsk		Gostynin		Sierakówek		Szczawin		Pacyna		Sanniki			
1. Ogółem zbadano	125		105		266		20		81		187		124			
2. Pow. gostyniński	114 — 91,2		86 — 81,9		215 — 80,8		14 — 70,0		73 — 90,1		162 — 86,6		105 — 84,7			
3. Pow. płocki	4 — 3,2		—		8 — 3,0		—		—		3 — 1,6		1 — 0,8			
4. Pow. płoński	—		—		—		—		—		—		1 — 0,8			
5. Pow. sierpecki	—		—		1 — 0,4		1 — 5,0		—		—		—			
6. Pow. lipnowski	—		—		—		—		—		—		—			
7. Pow. sochaczewski	5 — 4,0		—		—		—		1 — 1,2		—		2 — 1,6			
8. Pow. łowicki	—		—		1 — 0,4		1 — 5,0		—		8 — 4,3		2 — 1,6			
9. Pow. kutnowski	1 — 0,8		5 — 4,8		4 — 1,5		4 — 20,0		4 — 4,9		4 — 2,1		2 — 1,6			
10. Pow. włocławski	—		5 — 4,8		5 — 1,9		—		—		—		—			
11. Woj. warszawskie	—		1 — 1,0		5 — 1,9		—		2 — 2,5		5 — 2,7		3 — 2,4			
12. Woj. łódzkie	—		2 — 1,9		5 — 1,9		—		—		1 — 0,5		2 — 1,6			
13. Woj. poznańskie	—		2 — 1,9		9 — 3,4		—		1 — 1,2		—		—			
14. Woj. woj. wschodnie: Białystok, Lublin	1 — 0,8		2 — 1,9		2 — 0,8		—		—		—		1 — 0,8			
15. Woj. woj. południowe: Kielce, Kraków, Rzeszów	—		1 — 1,0		8 — 3,0		—		—		2 — 1,1		1 — 0,8			
16. Urodzenia zagranicą	—		1 — 1,0		3 — 1,1		—		—		2 — 1,1		4 — 3,2			
17. Ogółem poza terenem pow. gostynińskiego	11 — 8,8		19 — 18,1		51 — 19,2		6 — 30,0		8 — 9,9		25 — 13,4		19 — 15,3			
18. Ogółem pow. położone po prawej stronie Wisły	4 — 3,2		—		9 — 3,4		1 — 5,0		—		3 — 1,6		2 — 1,6			
19. Ogółem powiaty położone po lewej str. Wisły	6 — 4,8		10 — 9,5		10 — 3,8		5 — 25,0		5 — 6,2		12 — 6,4		6 — 4,8			

1) W poszczególnych kolumnach na pierwszym miejscu są liczby bezwzględne, na drugim zaś dane procentowe.

Sierakówek i Sanniki. Dwie pierwsze miejscowości znajdują się w strefie dość dużych oddziaływań prawobrzeżnego powiatu płockiego. Pozostałe zaś w strefie silniejszych wpływów ludności z powiatów położonych na lewym brzegu Wisły. Największy odsetek ludności rdzennie gostynińskiej występuje w okolicach Lucienia, co prawdopodobnie jest uwarunkowane istnieniem granic naturalnych. Najbar-

dziej zaś zróżnicowana, pod względem pochodzenia, jest ludność m. Gostynina. Charakteryzuje się ona najbardziej rozległą grupą imigrantów. Prawdopodobnie analogiczne stosunki występują we wszystkich większych miastach. Na zakończenie omawiania tabeli 1 warto podkreślić, iż oddziaływanie ludności z ościennych powiatów lewobrzeżnej Wisły jest większe niż prawobrzeżnej.

Tabela 2 Ludność pochodząca z powiatu gostynińskiego przy uwzględnieniu miejsc badań antropologicznych ¹⁾

Miejsca badań	Kategorie wieku	S		15 — 20	21 — 25	26 — 35	36 — 45	46 — 55	56 — 65	66 — X
		(15 — X)								
Powiat Gostynin	M	972—95,5	120—93,8	115—95,0	255—97,3	201—95,7	172—95,0	81—94,2	28—96,6	
	K	532—93,2	119—93,7	98—98,0	114—93,4	69—90,8	77—90,6	37—90,2	18—90,0	
M. Płock—Radziwie	M	29—2,9	4—3,1	5—4,1	4—1,5	8—3,8	6—3,3	2—2,3	—	
	K	25—4,6	5—3,9	—	6—4,9	4—5,3	6—7,1	4—9,8	1—5,0	
Powiat Płock	M	14—1,4	3—2,3	1—0,8	2—0,8	1—0,5	3—1,7	3—3,5	1—3,4	
	K	11—1,9	2—1,6	2—2,0	2—1,6	2—2,6	2—2,4	—	1—5,0	
Powiat Płoński	M	1—0,1	—	—	1—0,4	—	—	—	—	
	K	2—0,4	1—0,8	—	—	1—1,3	—	—	—	
Miasto Sierpc	M	1—0,1	1—0,8	—	—	—	—	—	—	
	K	—	—	—	—	—	—	—	—	
Całość	M	1017—100,0	128—100,0	121—99,9	262—100,0	210—100,0	181—100,0	86—100,0	29—100,0	
	K	571—100,1	127—100,0	100—100,0	122—99,9	76—100,0	85—100,1	41—100,0	20—100,0	

¹⁾ W poszczególnych kolumnach na pierwszym miejscu są liczby bezwzględne, na drugim dane procentowe. Skrót — M — mężczyźni, K — kobiety. Ogółem poza terenem powiatu gostynińskiego zbadano 84 osoby (45 M + 39 K).

W tabeli 2 przedstawiam dane dla ludności rdzennie gostynińskiej, która będzie przedmiotem obecnego studium oraz dalszych szczegółowych opracowań antropologicznych. Stosunkowo największą liczbę osób zbadano na terenie m. Płocka, drugie miejsce zajmuje powiat płocki. Minimalne odsetki przypadają natomiast na tereny powiatów — płońskiego i sierpeckiego, w których prowadzone były również badania antropologiczne nad ludnością Starego Mazowsza Płockiego. Można wyciągnąć wniosek, że ludność powiatu gostynińskiego niezbyt chętnie opuszcza swój region. Stwierdzone bowiem odsetki na terenie m. Płocka nie odzwierciedlają migracji lecz jedynie ludność pracującą w zakładach produkcyjnych.

Miejsca urodzeń rodziców ilustruje szczegółowo tabela 3. Układ w obrębie kategorii wieku osób badanych informuje, iż imigracje na terenie powiatu gostynińskiego posiadały znacznie mniejszy zasięg w starszych grupach wieku (46—X). W całości materiałów odsetki urodzeń w powiatach ościennych idą w następującej kolejności: Kutno, Włocławek, Płock, Łowicz, Sochaczew, Płoński, Lipno. Przeważają więc zasadniczo wpływy z terenów lewobrzeżnej Wisły.

Przy uwzględnieniu urodzeń poza terenami powiatów ościennych kolejność województw jest następująca: warszawskie, bydgoskie i łódzkie, poznańskie, grupa woj. woj. południowych, minimalny zaś procent przypada na woj. lubelskie. Zasadniczy jednak trzon stanowi grupa osób urodzonych na terenie powiatu gostynińskiego, co świadczy o zdecydowanie autochtonicznym charakterze ludności. Można również zauważyć, że przy uwzględnieniu miejsc urodzeń matek zaznacza się lekka przewaga procentowa imigrantów, ogólny odsetek ojców jest bowiem niższy. Identyczne spostrzeżenie sformułowałem również w trakcie analizy materiałów z Płocka i Radziwia (Z. Kapica 1967).

Dotychczasowa analiza materiałów wykazała, że powiat gostyniński leży w strefie większych wpływów z terenów lewobrzeżnej Wisły. Należy przypuszczać, iż granica tych wpływów winna być uchwytna na mapach struktur antropologicznych. Problem ten można częściowo przeanalizować na materiałach opracowanych przez I. Michalskiego (1949). Na rycinie 2 przedstawiam zestawione składy rasowe i typologiczne najliczniej reprezentowanych form, w tabeli zaś 4 podaję ich liczebności procentowe

Tabela 3 Ludność powiatu gostyńskiego przy uwzględnieniu miejsc urodzeń rodziców 1)

Pochodzenie	Kategorie wieku (n)	Całość (15—X) (1588)	15—20 (255)	21—25 (221)	26—35 (384)	36—45 (286)	46—55 (266)	56—65 (127)	66—X (49)
1. Pow. Gostynin	O M	1344—84,6 1331—83,8	215—84,3 211—82,7	188—85,1 194—87,8	338—88,0 328—85,4	224—81,8 230—80,4	218—82,0 223—83,8	112—88,2 104—81,9	39—79,6 41—83,7
2. Pow. Lipno	O M	1—0,1 —	— —	— —	1—0,3 —	— —	— —	— —	— —
3. Pow. Płock	O M	19—1,2 23—1,4	4—1,6 2—0,8	5—2,3 2—0,9	5—1,3 7—1,8	4—1,4 4—1,4	— 6—2,3	— 2—1,6	1—2,0 —
4. Pow. Płońsk	O M	1—0,1 —	— —	— —	— —	1—0,3 —	— —	— —	— —
5. Pow. Sochaczew	O M	7—0,4 12—0,8	1—0,4 2—0,8	— —	— 1—0,3	2—0,7 4—1,4	2—0,8 3—1,1	1—0,8 2—1,6	1—2,0 —
6. Pow. Łowicz	O M	10—0,6 18—1,1	1—0,4 2—0,8	1—0,5 1—0,5	2—0,5 2—0,5	1—0,3 4—1,4	3—1,1 4—1,5	2—1,6 5—3,9	— —
7. Pow. Kutno	O M	47—3,0 44—2,8	11—4,3 8—3,1	5—2,3 6—2,7	4—1,0 10—2,6	14—4,9 9—3,1	9—3,4 7—2,6	3—2,4 4—3,1	1—2,0 —
8. Pow. Włocławek	O M	25—1,6 30—1,9	3—1,1 7—2,7	2—0,9 2—0,9	7—1,8 8—2,1	5—1,7 4—1,4	6—2,3 6—2,3	2—1,6 2—1,6	— 1—2,0
9. Woj. warszawskie	O M	11—0,7 24—1,5	2—0,8 4—1,6	2—0,9 5—2,3	6—1,6 11—2,9	1—0,3 1—0,3	— —	2—1,6 —	1—2,0 —
10. Woj. woj. ościennie: Bydgoszcz, Łódź	O M	13—0,8 12—0,8	2—0,8 2—0,8	5—2,3 2—1,4	2—0,5 2—0,5	— 4—1,4	2—0,8 1—0,4	1—0,8 —	— —
11. Woj. woj. południowe: Kielce, Rzeszów, Kraków, Katowice	O M	7—0,4 5—0,3	1—0,4 1—0,4	2—0,9 1—0,5	2—0,5 1—0,3	2—0,7 1—0,3	— 1—0,4	— —	— —
12. Woj. Poznań	O M	6—0,4 8—0,5	1—0,4 2—0,8	3—1,4 2—0,9	2—0,5 3—0,8	— —	— —	— —	— 1—2,0
13. Woj. Lublin	O M	1—0,1 —	— —	— —	— —	1—0,3 —	— —	— —	— —
14. Brak danych	O M	94—5,9 77—4,8	13—5,1 14—5,5	7—3,2 5—2,3	14—3,6 10—2,6	22—7,7 22—7,7	26—9,8 15—5,6	6—4,7 6—4,7	6—12,2 5—10,2
15. Urodzenia zagranicą	O M	4—0,3 2—0,1	1—0,4 —	1—0,5 —	1—0,3 1—0,3	1—0,3 1—0,3	— —	— —	— —
16. Urodzenia na terenie powiatów położonych po prawej stronie Wisły (2—4)	O M	20—1,3 24—1,5	4—1,6 2—0,8	5—2,3 2—0,9	6—1,6 7—1,8	4—1,4 5—1,7	— 6—2,3	— 2—2,6	1—2,0 —
17. Urodzenia na terenie powiatów położonych po lewej stronie Wisły (5—8)	O M	89—5,6 104—6,5	16—6,3 19—7,5	8—3,6 9—4,1	13—3,4 21—5,5	22—7,7 21—7,3	20—7,5 20—7,5	8—6,3 13—10,2	2—4,0 1—2,0
18. Urodzenia poza terenem powiatu gostyńskiego (+ brak danych) (2—15)	O M	244—15,4 257—16,2	40—15,7 44—17,3	33—14,9 27—12,2	46—12,0 56—14,6	52—18,2 56—19,6	48—18,0 43—16,2	15—11,8 23—18,1	10—20,4 8—16,3

1) W poszczególnych kolumnach na pierwszym miejscu są liczby bezwzględne, na drugim zaś dane procentowe. Skrótly:

O — ojcowie, M — matki. Liczby w nawiasach przy pozycjach 16—18 oznaczają, iż dane otrzymano z sumowania poszczególnych kolumn.

Tabela 4 Procentowe składy antropologiczne czterech najliczniej występujących form taksonomicznych (dane wg I. Michalskiego, 1949)¹

Element Rasa lub typ	Powiat (n)	Nieszawa ² (173)	Lipno ² (474)	Płock ² (252)	Płońsk (188)	Włocławek (486)
-------------------------	---------------	--------------------------------	-----------------------------	-----------------------------	-----------------	--------------------

A) składy rasowe

Nordyczny (a)	37,6	43,9	44,0	42,0	40,4
Kromanionoidalny (y)	8,1	7,5	—	5,6	7,6
Śródziemnomorski (e)	13,9	18,7	18,5	15,4	22,9
Armenoidalny (h)	—	—	6,0	5,6	—
Laponoidalny (l)	31,8	21,9	21,6	27,9	20,7
Wyżynny (q)	—	—	—	—	—

B) składy typologiczne

R. Nordyczna (AA)	—	5,9	—	—	—
T. północno-zachodni (AE)	15,0	27,8	29,4	20,7	33,3
T. dynarski (AH)	—	—	5,6	5,9	—
T. subnordyczny (AL)	52,0	34,4	34,5	43,6	27,8
T. czuchoński (AQ)	—	5,7	9,1	5,9	7,8
T. atlantycki (YE)	9,2	—	—	—	—
T. bałtycki (YL)	—	—	—	—	6,4
T. alpejski (HL)	5,8	—	—	—	—

Element Rasa lub typ	Powiat (n)	Gostynin (205)	Sochaczew ² (213)	Koło (319)	Kutno (246)	Łowicz (295)	Łęczyca (275)
-------------------------	---------------	-------------------	---------------------------------	---------------	----------------	-----------------	------------------

A) składy rasowe

Nordyczny (a)	42,2	41,5	48,1	40,0	42,5	45,3
Kromanionoidalny (y/)	—	—	4,1	8,1	6,9	5,3
Śródziemnomorski (e)	17,8	15,3	20,4	24,4	22,5	18,9
Armenoidalny (h)	—	6,6	—	—	—	5,3
Laponoidalny (l)	22,9	27,2	19,7	18,5	18,8	20,2
Wyżynny (q)	6,1	—	4,1	—	—	—

B) składy typologiczne

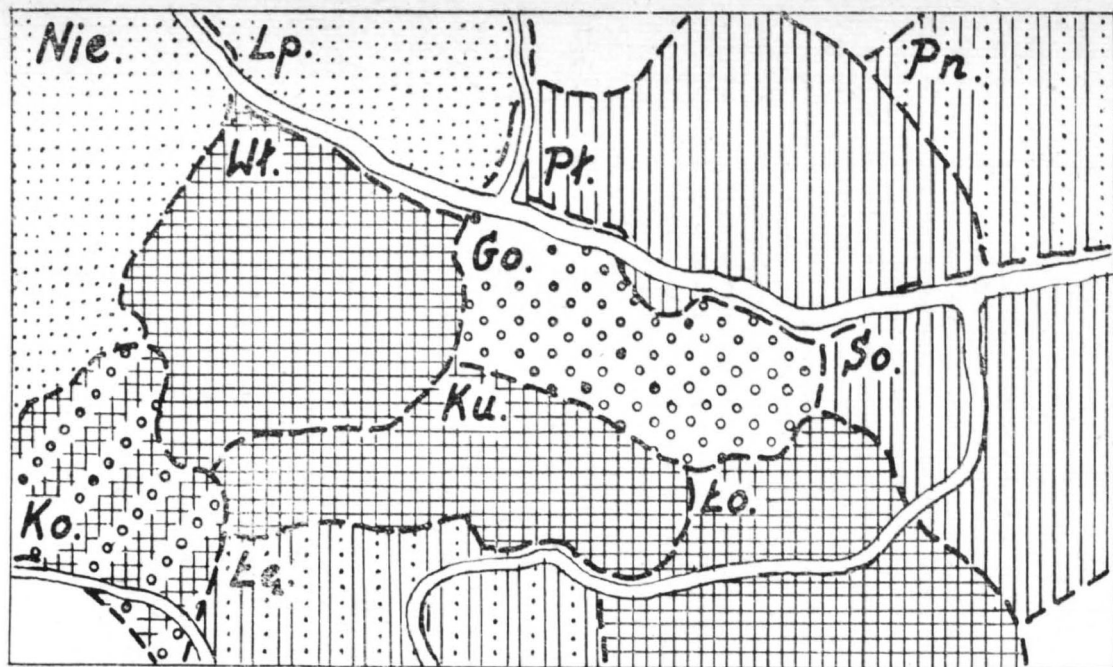
R. Nordyczna (AA)	—	—	7,8	—	—	—
T. północno-zachodni (AE)	27,3	23,9	35,1	37,8	34,6	32,0
T. dynarski (AH)	—	—	—	—	—	5,8
T. subnordyczny (AL)	31,7	40,4	32,0	21,1	25,1	31,6
T. czuchoński (AQ)	12,2	7,0	8,2	10,2	7,1	9,8
T. atlantycki (YE)	—	—	7,8	—	—	—
T. bałtycki (YL)	6,8	5,2	—	8,1	5,8	—
T. alpejski (HL)	—	5,2	—	—	—	—

1) Składy zamieszczone w tabelach 88 i 90, w tabeli obecnej pominięto formy występujące na dalszych planach składów.

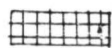
2) Składy pochodzą z dodatku zamieszczonego w II części „Struktury”.

Struktury rasowe omawianego terenu charakteryzują się dość dużym zróżnicowaniem, występuje 6 różnych składów na ogólną liczbę 10 zidentyfikowanych w współczesnych polskich materiałach antropologicznych. Największy obszar lewobrzeżnych powiatów nadwiślańskich zajmuje struktura typu $a > e > l > y$ (pow. Koło $a > e > l > y = q$), jest to region wykryty przez I. Michalskiego (1949) i określo-

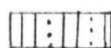
ny mianem soczewki kutnowskiej. Niedgdyś ustosunkowanie rasowe tego typu łączono z ewentualnymi wpływami wczesnogermańskimi. Ostatnie badania (Z. Kapica 1968 a—b) zezwalają całkowicie za uznaniem tych struktur jako odzwierciedlenia przekształconych składów ludności neolitycznej (pierwotnie $y > e > a = q$). Prawdopodobnie częściowe zachowanie dawnej struktury neolitycznej uwarunkowane

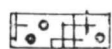
Składy rasowe:

$a > e > l > y$

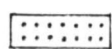
$a > l > e > y = h$

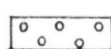
$a > e > l > y = q$

$a > l > e > h$

$a > l > e > y$

$a > l > e > q$

jest granicami naturalnymi. Większe bowiem ruchy migracyjne odbywają się po tzw. liniach najmniejszego oporu. Czynnikiem hamującym migrację są przeszkody naturalne, m. in. — lasy, wielkie rzeki i mokradła (por. B. Zaborski i A. Wrzosek 1939).

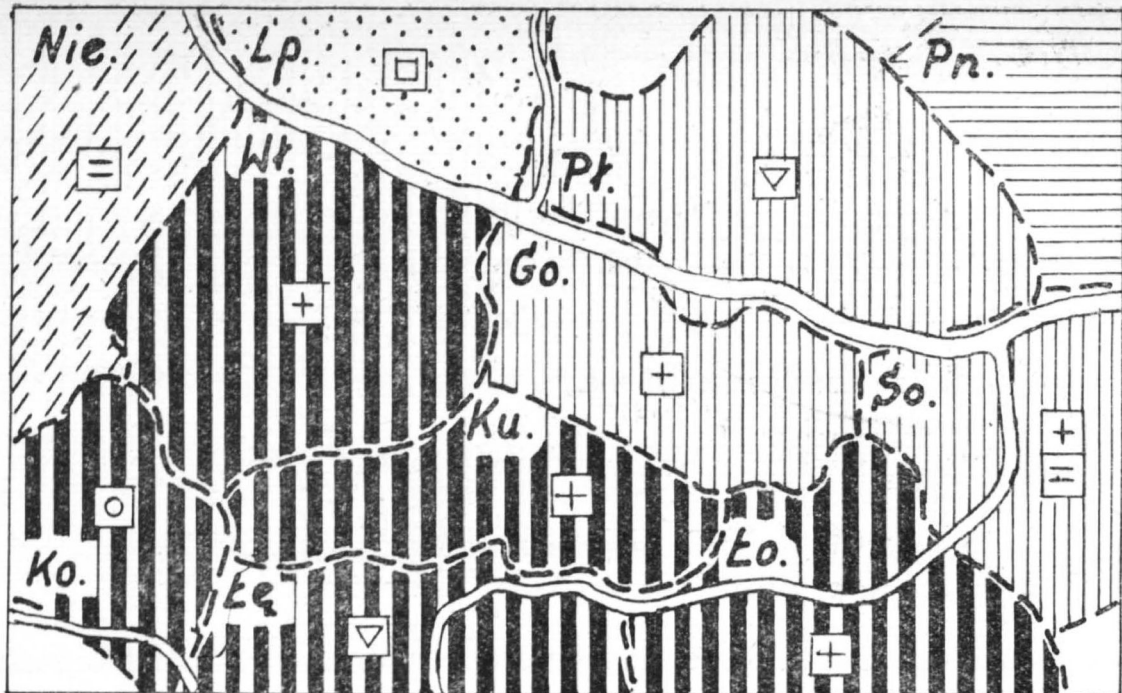
Stosunkowo najmniej uchwytną współczesnie jest północna granica soczewki kutnowskiej. Prawdopodobnie przebiegała ona na linii zwanego lasu, który zachował się dotąd częściowo powyżej Włocławka (lasy wienieckie) i sięgał do Osiecin. Podwójna jakgdyby granica leśno-rzeczna przechodzi przez cały wschodni brzeg powiatu włocławskiego i sięga na teren powiatu gostynińskiego. Granicę południową stanowiła przypuszczalnie pradolina Bzury i Neru (a częściowo być może i dawnej puszczy Korabieńskiej — zachowanej współcześnie pomiędzy Zyrardowem i Skierniewicami). Od strony po-

łudniowo-zachodniej ewentualny zasięg soczewki kutnowskiej dochodził do pradoliny Warty, zaś od południa do linii zgrupowania jezior w pasie Konin — Slesin — Kruszwica. Enklawa ta obejmuje głównie ziemie uprawne¹⁾. Według wszelkiego prawdopodobieństwa właśnie na tych terenach należy lokalizować pierwotne siedziby Polan, którzy na przełomie wieku VIII—IX utworzyli początki organizacji państwowej wokół Kruszwy, a następnie Gniezna.

Interesujące jest również ugrupowanie formacji $a > l > e > y$ po obu stronach Wisły (powiaty Lipno, Nieszawa). Skład tego typu występuje prawie wyłącznie na terenach Polski Północnej (por. I. Michalski 1949). Na tej też podstawie można częściowo przypuszczać, iż został on uformowany pod wpływem oddziaływań cyklu kultur pomorskich, pierwotnie być może formacja typu $y > a > e > q$. Współcześnie struktura jest bowiem zmieniona pod wpływem szeroko pojętych procesów biologiczno-selekcyjnych.

Struktura $a > l > e > y = h$, występująca na terenie powiatu łęczyckiego, została prawdopodobnie ukształtowana pod wpływem osadnictwa kultury łużyckiej (grupa środkowo-polska).

1) Pierwotne osadnictwo rolnicze (w neolicie) koncentruje się wyłącznie na terenach uprawnych. Według Gradmanna (cyt. B. Zaborski i A. Wrzosek 1939) poważniejsze karczowanie terenów leśnych następuje dopiero na przełomie wieku XII—XIV. Obszary puszczy i lasów pozostawały bez poważniejszych zmian od neolitu do wieku XIII.

Składy typologiczne

	AE > AL > AQ
	AL > AE > AA
	AL > AE > AH = AQ
	AL > AE > AQ
	AL > AE > YE

Formy taksonomiczne występujące na 4 miejscu

	- AA		- AH
	- AQ		- YL
	- HL		

Str. 39 : 40 Mapy struktur antropologicznych terenu Polski Centralnej według badań I. Michalskiego (1949) (rys. M. Michalski). Stosowano następujące skróty dla poszczególnych powiatów:
Nie — Niezawa,

Lp — Lipno,
Pł — Płock,
Pn — Płońsk,
Wł — Włocławek
Go — Gostynin,
So — Sochaczew,
Ko — Koło,
Ku — Kutno,
Ło — Łowicz,
Łę — Łęczyca.

Na tą bowiem ewentualność wskazuje dość liczny odsetek pochodnych elementu armenoidalnego (h), który napłynął przypuszczalnie pod wpływem osadnictwa kultury łużyckiej (por. I. Michalski 1958, Z. Kapica 1965).

Stosunkowo archaiczna jest formacja typu a > l > e > q, występująca na terenie powiatu gostynińskiego. Podkreśla to szczególnie udział komponenty wyżynnej (q), którą należy łączyć z resztkami ludności myśliwsko-zbierackiej z przełomu paleolitu młodszego i mezolitu. Za tą również hipotezą przemawiają odkryte ostatnio, przez R. Szilda (1960, cyt. J. Grześkowiak 1968), na pobliskim terenie (Dobiegiewno, Wistka Szlachecka, pow. Włocławek) ślady osad-

nictwa z tych okresów. Należy również dodać, że powiat gostyniński charakteryzuje się najmniejszym odsetkiem ziemi uprawnej, zaś największym lasów — tabela 5. Z tych też względów w okręgu tym mogła się dochować archaiczna struktura ludności.

Formacja a > l > e > h występuje na terenie lewobrzeżnego powiatu sochaczewskiego i prawobrzeżnego płockiego. Struktury tego rodzaju spotykane są częściej w Polsce Południowej. (por. I. Michalski 1949). Odnośnie zaś powiatu płońskiego należy stwierdzić, że posiada on identyczny skład z łęczyckim. Zbieżność tę można wytłumaczyć utrwalonym śladem wędrówki ludności grupy środkowo-pol-

Tabela 5

Powierzchnia ziem uprawnych i lasów (w odsetkach)¹⁾

Powiaty	Powierzchnie		
	Ziem uprawnych	Lasów	Inne
Nieszawa	81,3	3,5	15,2
Lipno	64,7	15,2	20,1
Płock	77,7	4,9	17,4
Płońsk	82,1	4,0	13,9
Włocławek	65,8	16,1	18,1
Gostynin	58,1	19,1	22,8
Sochaczew	67,2	14,1	18,7
Koło	73,9	7,3	18,8
Kutno	82,7	5,0	12,3
Łowicz	75,1	6,1	18,8
Łęczyca	77,7	4,7	17,6

skiej kultury łużyckiej wzdłuż pradoliny Bzury w kierunku prawobrzeżnego Mazowsza²⁾. Trudno również wykluczyć, że struktura tych powiatów została ukształtowana przez udział wpływów południowo-wschodnich (II wiek p.n.e.) lub też ze znacznie wcześniejszymi od niej oddziaływaniami scytyjskimi³⁾ (około V w. p.n.e.), czy też nawet z terenu hipotetycznej siedziby pierwotnych Chorwatów, których część badaczy umiejscawia nad górną Wisłą (por. H. Łowmiański 1963, t. 2).

Zróźnicowanie składów typologicznych zbliżone jest do struktur rasowych. Układ charakterystyczny dla soczewki kutnowskiej (AE > AL > AQ) zaznacza się również w powiecie łączyckim, tereny te różniąc jedynie czwartoplanowe formy taksonomiczne⁴⁾.

Interesującym jest skład dawnego powiatu nieszawskiego — AL > AE > YE > HL, nie posiada on żadnego odpowiednika w materiałach przeanalizowanych przez I. Michalskiego (1949). Nie wiadomo czy jest on uwarunkowany niekompletnymi materiałami lub też wskazuje na zachowane centrum liczego niegdyś na tym

1) Dane według stanu i podziału administracyjnego z lat międzywojennych. Opracowane na podstawie **Podręcznego Słownika Geograficznego** (t. 1, 2) — Maliszewski E. i Olszewski B., Wydawnictwo Trzaska, Ewert, Michalski, r. 1925.

2) Droga tej domniemanej wędrowki nie zaznaczyła się na terenie powiatu łowickiego, co być może jest rezultatem całościowego potraktowania struktury powiatu — bez rozdziału na część północną i południową wzdłuż pradoliny Bzury.

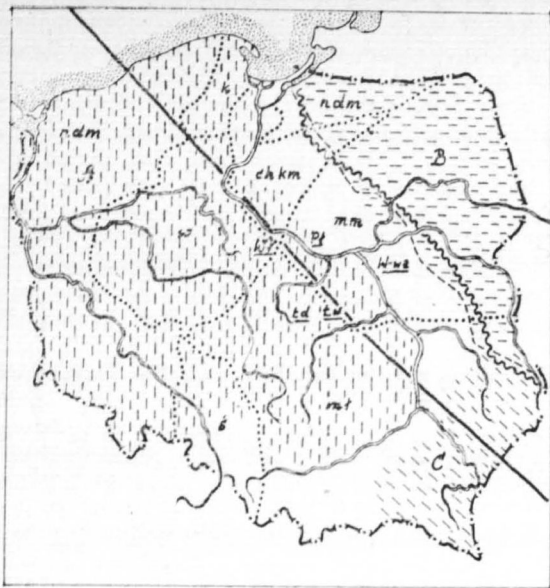
3) Plemię pochodzenia irańskiego, zamieszkiwali ok. VII wieku p.n.e. tereny stepowe położone na północ od Morza Czarnego. Lud wojowniczo-pasterski spokrewniony z Sarmatami.

4) Należy sądzić, że rozbitcie struktury ludności powiatu łączyckiego wg istniejącej granicy naturalnej (wzdłuż pradoliny Ner — Bzura) wyjaśniłoby południowy zasięg soczewki kutnowskiej.

terenie typu atlantyckiego (YE). Udział zaś dość liczego typu alpejskiego (HL) należy prawdopodobnie uznać jako odzwierciedlenie struktury współczesnej. Analogicznie natomiast jak na mapie składów rasowych odrębne jest ustosunkowanie typów na terenie powiatu lipnowskiego. Charakterystyczne jest podobieństwo struktur typologicznych powiatów: sochaczewskiego, gostynińskiego, płońskiego (por. rycina 2, mapa b), różnią się one tylko czwartoplanowymi jednostkami taksonomicznymi. Powiaty lewobrzeżne posiadają na czwartym miejscu pochodne archaicznej rasy kromionoidalnej w postaci typu bałtyckiego (YL), zaś prawobrzeżne dynarskiego (AH). Odrębność powiatu gostynińskiego jest stosunkowo mało zaznaczona. Wystarczy jednak zwrócić uwagę na tabelę 4, ujmując dane dla typu czuchońskiego (AQ), a więc reliktoowego współcześnie na naszym terenie mieszańca wyżynnego (q). Odsetek typu czuchońskiego wzrasta w miarę przesuwania się w kierunku Wisły, od powiatu łączyckiego (9,8%) poprzez kutnowski (10,2%) do gostynińskiego (12,2%), maleje natomiast w powiecie płockim (9,1%) i płońskim (5,9%).

Ogólnie biorąc analiza map struktur antropologicznych wskazała również na istniejącą granicę migracyjną na Wiśle. Współczesne dane antropologiczne wskazują więc na realność hipotezy archeologicznej o zasiedleniu Mazowsza Płockiego ludnością grupy środkowo-polskiej kultury łużyckiej. Prawdopodobnie antropologiczne materiały wykopaliskowe odzwierciedliłyby drogi wędrowek i ekspansji dawnych grup ludzkich. Zezwoliłyby również na wyjaśnienie problemu stopniowych przemian struktur antropologicznych na przestrzeni wieków. Dotychczasowe bowiem prace wskazują, iż różnicowanie się struktur ludności uzależnione było od szeroko pojętych procesów selekcyjnych, które przyczyniały się do zmniejszania udziału komponent archaicznych (kromionoidalnej i wyżynnej) przy jednoczesnym wzroście elementów odgrywających współcześnie podstawową rolę (por. por. A. Wierciński 1965, 1966; Z. Kopicca 1968 a—b).

Według niektórych badaczy kolonizacja Mazowsza nastąpiła dopiero na przełomie wieku IX—XI, jako rezultat ekspansji Polan (plemie słowiańskie osiadłe od VIII wieku n.e. nad Wartą). Koncepcja ta nie znajduje jednak potwierdzenia w przytoczonych uprzednio faktach. Istnieje natomiast zbieżność z danymi, które podaje H. Łowmiański (1967, t. III, ss. 137—179). Zdaniem tego badacza lewobrzeżne Mazowsze ukształtowało się pod wpływem łączyckiego kompleksu osadniczego. Analiza mapy nazw patronomicznych (wg Taszyckiego, cyt. H. Łowmiański 1967, t. III s. 139) sugeruje, że pomostem między dwoma kompleksami osadnictwa mazowieckiego były tereny ujścia Bzury do Wisły pod Wyszogrodem. Analogiczny pomost, który łączył osadnictwo kujawskie, położone po obydwu stronach Wisły, zaznacza się pod Toruniem.

Rycina 3. Mapa granic kulturowych i głównych dialektów językowych (rys. M. Michalski).

- — dyzlokacyjna linia geologiczna Tornquste'a-Teisseyre'a oddzielająca płytę Europy Wschodniej od Zachodniej (wg St. Lencewicza, 1937),
- A — odmienne prowincje w epoce neolitu (wg St. Lencewicza, 1937)
- B —
- C —
- — granica zasięgu kultur w okresie halsztackim (wg St. Lencewicza, 1937),
- - - - - — granica między Polską a Litwą w wieku XIV (wg St. Lencewicza, 1937),
- · - · - · - — granice pomiędzy głównymi dialektami językowymi (wg opracowania St. Urbańczyka, 1937, Wielka Encyklopedia Powszechna, t. IX),

dialekty:

- k — kaszubski,
- chkm — chełmińsko-kociewsko-warmiński,
- mm — mazowiecko-mazurski,
- w — wielkopolski,
- ś — śląski,
- mł — małopolski
- ndm — nowe dialekty mieszane.

Skróty nazw niektórych miejscowości:

- Wł — Włocławek,
- Pl — Płock,
- W-wa — Warszawa,
- Łw — Łowicz,
- Ld — Łódź.

Granica antropogeograficzna na linii — Mława, Warszawa, Puławy, Chełm, Równe — była również przedmiotem zainteresowań badaczy okresu międzywojennego. Według J. Czekanowskiego była to prastara granica pomiędzy ludami fińskimi na wschodzie a słowiańskimi na zachodzie. Istniejącą granicę K. Moszyński określa jako rubież antropogeograficzną pomiędzy obszarami zwartych lasów na północnym wschodzie a terenami uprawnymi położonymi na południowym zachodzie (cyt. B. Zaborski i A. Wrzosek 1938). W ujęciu St. Lencewicza (1937) istniejąca granica umiejscowiona jest na dyzlokacyjnej linii geologicznej Tornquste'a — Teisseyre'a, która oddziela płytę Europy Wschodniej od Zachodniej (rycina 3). W regionie płockim przebiega ona niemal na Wiśle. St. Lencewic (1937) zwracał również uwagę na istnienie odmiennych prowincji od epoki neolitycznej (rycina 3). Według tego autora granica zasięgu kultur w okresie halsztackim i granica pomiędzy Polską i Litwą w wieku XIV pokrywa się z zasięgiem niektórych przedmiotów codziennego użytku, koncentruje się ona na terenie tzw. rubieży antropogeograficznej (przebież niezakreskowana na mapie 3; zasięg używania takich przedmiotów jak np. socha, jarmy podgarlicowe i kulkowe, kijanka łopatkowa i półwałcowa i inne).

Ciekawie przedstawia się również położenie Starego Mazowsza Płockiego na styku czterech głównych grup współczesnych dialektów językowych (rycina 3): chełmińsko-kociewsko-warmińskiej, mazowiecko-mazurskiej, wielkopolskiej i małopolskiej. W regionie płockim granice ich zasięgu dochodzą do Wisły. Współcześnie istnieje więc również prastara strefa kontaktowa ludności.

Powyższe poglądy są niezmiernie interesujące. Zestawienie ich może sugerować istnienie bardzo starych szlaków migracyjno-osadniczych, wskazują na to informacje z różnych dyscyplin zajmujących się człowiekiem.

Dalsze prace badawcze nad etnogenezą współczesnej ludności Starego Mazowsza Płockiego są w pełnym toku. Przyniosą one niewątpliwie wyjaśnienie szeregu nowych zagadnień.

STRESZCZENIE

W pracy przedstawione są informacje świadczące o istnieniu granicy migracyjno-osadniczej na Wiśle. Na tym tle rozpatruje autor dane archeologiczne, historyczne, językoznawcze i antropologiczne.

Szczegółową ilustrację tezy autora stanowią materiały antropologiczne zbierane w latach 1956—1960. Ogólnie biorąc ludność powiatu gostyńskiego posiada większą wieź demograficzną z terytoriami lewo-brzeżnej Wisły. Na taką również ewentualność wskazują analizy składów antropologicznych. Mapy struktur uwidaczniają ponadto stary szlak migracyjno-osadniczy i potwierdzają zarazem tezę archeologiczną o zasiedleniu Mazowsza przez ludność grupy środkowopolskiej kultury łużyckiej, w latach 1000—800 p.n.e.

- BECKER M. — Płock i Radziwie w świetle badań antropologicznych, 1966, Notatki Płockie nr 4/38, ss. 36—40.
- GRZESKOWIAK J. — Najdawniejsze dzieje powiatu wrocławskiego, 1968, Monografia Powiatu Wrocławskiego, ss. 49—64.
- HERODOT — Dzieje, tłumaczenie S. Hamera, 1959, wyd. II, Czytelnik.
- JAŹDZEWSKI K. — Atlas do pradziejów Słowian, 1948—49, ŁTN, Acta Praehistorica Universitatis Lodzianensis, cz. I tekst s. 140, cz. II mapy 20 szt.
- KAPICA Z. — Analiza antropologiczna materiałów osteologicznych z cmentarzyska kultury łużyckiej (Hallstatt C) w Częstochowie-Rakowie, Rocznik Muzeum w Częstochowie, t. I, rok 1965, ss. 225—318.
- KAPICA Z. — Rozważania antropologiczno-demograficzne nad ludnością Płocka i Radziwia, 1967, Notatki Płockie nr 3—4/43—44, ss. 38—50.
- KAPICA Z. — Dotychczasowy stan badań antropologicznych Regionu Brześcia Kujawskiego, 1968^a, Monografia Powiatu Wrocławskiego, s. 21—48.
- KAPICA Z. — Różnicowanie się składów antropologicznych ludności Kujaw od neolitu do współczesności na podstawie materiałów z terenu powiatu wrocławskiego, 1968^b, Przegląd Antropologiczny, t. XXXIV, z. 2, ss. 325—339.
- KOSTRZEWSKI J. — Od mezolitu do okresu wędrówek ludów, 1939, Prehistoria Ziemi Polskich, PAU, z. 1.
- KOSTRZEWSKI J. — Pradzieje Polski, 1949, wyd. Księgarnia Akademicka — Poznań.
- KOSTRZEWSKI J., CHMIELEWSKI W., JAŹDZEWSKI K. — Pradzieje Polski, wyd. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- LENCEWICZ ST. — Cmentarzyska grzebalne w powiecie płockim, 1912, Światowit, t. 10, ss. 9—13.
- LENCEWICZ ST. — Polska, 1937, Wielka Geografia Powszechna, wyd. Trzaska, Ewert, Michalski.
- LOWMIANSKI H. — Początki Polski, 1963—67 (t. I—III), wyd. PWN.
- MACIESZA A. — Typy antropologiczne ludności wczesnohistorycznej Mazowsza Płockiego (czaszki płockie X—XII wieku — wyniki zebrane przez L. Rutkowskiego), 1933, Wiadomości Archeologiczne, t. 12, ss. 30—38.
- MALISZEWSKI E., OLSZEWSKI B. — Podręczny słownik geograficzny (t. 1—2), 1925, wyd. Trzaska, Ewert, Michalski.
- MICHALSKI I. — Struktura Antropologiczna Polski, 1949, ŁTN, Acta Anthropologica Universitatis Lodzianensis nr 1, cz. I s. 236, cz. II materiały i kartogramy s. 110 + 16 map.
- MICHALSKI I. — From the Studies in the Anthropological Structure of the German Nation, Bulletin de la Société des Sciences et des Letters de Łódź, Classe III, Vol. IX, 6, rok 1958, ss. 1—7.
- ROCZNIK STATYSTYCZNY, 1962, GUS.
- RUTKOWSKI L. — Szkielety i czaszki z cmentarzysk rządowych powiatów płockiego, płockiego i sierpeckiego, 1901, Światowit t. 3, ss. 49—59.
- RUTKOWSKI L. — Cmentarzyska z grobami rzedowymi w Kasinie, Romanowie i Koziminach w powiatach sierpeckim i płockim guberni płockiej, 1907^a, Światowit t. 7 (za rok 1906), ss. 3—21.
- RUTKOWSKI L. — Cmentarzysko rzedowe w Korzybiu, 1907^b, jak poprzednio ss. 22—38.
- RUTKOWSKI L. — Cmentarzysko rzedowe w Rostkowie, Strzeszewie, Wierzbicy, Zochowie, Blichowie i Rogowie, badane przez Franciszka Tarczyńskiego, według pozostałych notatek, 1907^c, jak poprzednio ss. 39—43.
- RUTKOWSKI L. — Grób skrzynkowy w Szerominie w powiecie płockim, 1907^d, jak poprzednio s. 44.
- RUTKOWSKI L. — Cmentarzysko rzedowe w Święcicach (powiat płocki), 1911^a, Światowit t. 9, ss. 102—104.
- RUTKOWSKI L. — Zestawienie tymczasowych pomiarów dotyczących charakterystyki antropologicznej dawnej ludności powiatów płockiego, sierpeckiego i płockiego, 1911^b, jak poprzednio ss. 104—108.
- RUTKOWSKI L. — Ludność podługogłowa powiatu płockiego w porównaniu z ludnością krótko- i średnio-głową. Charakterystyka antropologiczna, 1914. Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, t. 13, dział II, ss. 64—95.
- TARCZYŃSKI F. — Groby rzedowe kamienne w powiecie płockim, 1900, Światowit, t. 2, ss. 19—24 oraz jak poprzednio 1901, t. 3, ss. 30—32.
- WIELKA ENCYKLOPEDIA PWSZECHNA — 1967, t. IX.
- WIERCIŃSKI A. — Terytorialne zróżnicowanie struktur antropologicznych w Polsce w okresie wczesnośredniowiecznym, 1965, I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, ss. 191—203.
- WIERCIŃSKI A. — Some microevolutionary changes in the population of Wiślica in the last millenary, 1966, Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Anthropologie (Bratysława) XI, s. 43—57.
- WIERCIŃSKI A. — Analiza antropologiczna materiału ciałopalnego z cmentarzyska okresu rzymskiego w Korzeniu, pow. Gostynin, 1968, Materiały Starożytne, t. XI, ss. 417—421.
- ZABORSKI B., WRZOSEK A. — Antropografia, 1938, Wielka Geografia Powszechna, wyd. Trzaska, Ewert, Michalski.